

Секция №6 Семантика и языковая концептуализация мира

УДК 81'1=16+81' 373.2+81' 373.21

Швачко Светлана Алексеевна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой теории и практики перевода Сумского государственного университета. Дом. адрес: 40024, г. Сумы, ул. Сумско-Киевских дивизий, д. 10, кв. 79; тел. 8(0542) 63-51-62; 066-473-85-08; e-mail – shvachko.07@mail.ru

Швачко Світлана Олексіївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Сумського державного університету. Дом. адреса: 40024, м. Суми, вул. Сумсько-Київських дивізій, д. 10, кв. 79; тел. 8(0542) 63-51-62; 066-473-85-08; e-mail – shvachko.07@mail.ru

Shvachko Svitlana, Doctor of philology, professor, Head of Chair of Theory and Practice Translation Sumy State University. Home address 40024, Sumy, Sumy-Kyiv division Street, 10, app. 79, tel. 8(0542) 63-51-62; 066-473-85-08; e-mail – shvachko.07@mail.ru

САМООРГАНИЗУЮЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

В статье фокусируется внимание на эволюции и инволюции языковых единиц с корневыми морфемами числительных. Анализируется семантическая девиация полнозначных и служебных слов англоязычного дискурса. Определяется семантическая дистанция между числительными и денумеративами. Намечаются перспективы исследования заявленной темы.

Ключевые слова: эволюция, инволюция, лексикализация, грамматикализация, формальная и семантическая девиации

САМООРГАНІЗУЮЧІ ТЕНДЕНЦІЇ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

У статті фокусується увага на процесах еволюції та інволюції одиниць з кореневою морфемою числівника. Аналізуються семантичні девіації повнозначних та службових слів в англomовному дискурсі. Осмислюється семантична дистанція числівників та їх дериватів. Намічаються перспективи дослідження заявленої теми.

Ключові слова: еволюції, інволюція, лексикалізація, граматикалізація, формальна та семантична девіації.

SELF-REGULATING TENDENCIES OF LANGUAGE UNITS

The article in question deals with the processes of evolution and involution in terms of Numerals and Denumerals. Attention is being upon the semantic deviations of notional and functional quantitative words in the English discourse. Semantic distance between Numerals and Denumerals is accounted. Perspective vistas of the problem has been considered.

Key words: evolution, involution, lexicalization, grammaticalization, semantic and formal deviations.

Неогенія – це та ніша пошуку, яку із задоволенням відвідують учені-лінгвісти з метою вибудови наукової картини світу та акумуляції у ній знань про світ та про мову. Фактори мовної системності та упорядкованості віддзеркалюють дієвість самоорганізуючих тенденцій у мовних одиницях (об'єкт дослідження), їх діасинхронічного статусу та синергетичних процесів (предмет дослідження). Науковий пошук тенденцій самоорганізації передбачає осмислення самоорганізації вторинних конструювань на векторах їх енергетики, інформатики та матерії [2], зокрема процесів лексикалізації та граматикалізації. У дослідженні ключовими одиницями саги про силу самоорганізації мовних одиниць (у нашому випадку – квантитативних одиниць

англомовного дискурсу) є метазнаки *еволюція, інволюція, лексикалізація, грамати́калізація, формальна та семантична девіації денумеративів*. Актуальність теми зумовлюється зростаючим інтересом учених до лінгвістично-когнітивного буття мовних одиниць, їх вторинного конструювання та синергетичного наповнення.

Здібність мовних одиниць до саморегуляції та самоорганізації прослідковується у феноменах лексикалізації та грамати́калізації – свідків постійно діючих процесів еволюції та інволюції. Під еволюцією розуміємо генезис мовних одиниць у корпусі лексичних повнозначних конструювань; під інволюцією – зворотній процес утворення граматичних формантів від однокореневих (вихідних) повнозначних слів, трансформацію останніх у службові конструювання з лексичною лакуарністю (неповнозначністю) типу сполучних слів, прийменників, артиклів тощо. Метазнак *лексикалізація* об'єктивований результатами процесу творення однойменних одиниць лексикону – повнозначних монокомпонентних та полікомпонентних конструювань. Лексикалізація включає вихідні морфеми, словоформи та словосполучення, що трансформуються у повнозначні слова або фразеологізми. Лексикалізація – це самореалізуюча тенденція творення нових мовних одиниць, діючис стимулом яких є девіація від прямого значення до переносного, включаючи фігуральне. Матеріальна база (вихідна) таким чином одержує нову інформацію у похідному конструюванні, енергетичним механізмом якої слугує семантичний зсув, що генерує (породжує) омонімічну діаду вихідної та похідної одиниць, примножуючи таким чином корпус лексикону конкретної мови. Грамати́калізація ілюструє зворотній процес – від повнозначного лексичного буття до спустошеного, до появи граматичного форманту. Релевантними є приклади з οπόї макросистеми на рівнях внутрішньочастиномовної деривації та поза її межами. В англійській мові конкретним прикладом є епідигматичні тенденції слів типу англ. *twenty, fourteen*. У зазначених лексемах суфіксальні морфеми *-ty, -teen* утворилися від повнозначного слова *ten*; а згодом, як результат лексикалізації, з'явилися

новоутворення типу англ. *in her teens, a teeny girl*. Процес лексикалізації обіймає також вторинні фразеологічні утворення. Пор. англ. *white house₁* → *White House*, *yellow house₁* → *yellow house₂*, *a blue stocking₁* → *a blue stocking₂*.

Діахронічна пам'ять англійської мови зберігає витoki конструкції англ. *to be going to*. Пор. омонімічну діяду англ. *I'm going to write (to read) it :: I'm going to the Institute*. Комплементарні експлікатори матеріалізують відмінні риси інтродуктивних блоків цих речень. Процес граматикалізації у цьому випадку імплікує делексикалізацію задіяних конструювань, їх трансформацію у граматичні конструювання. Подібна «доля» спіткала також й поліфункціональні слова типу англ. *to do, to have, to come* та інші. Пор. англ. *I read – so do I / so he does*. А лексема *did* (від *do*) генерувала суфікс *-ed* (*skated = skate + did*). Подібну участь ми спостерігаємо у створенні дієслівних форм англійських негативних та питальних речень. Модальні дієслова англійської мови також свідчать про делексикалізацію або граматикалізацію. Прямий (еволюція) та зворотній (інволюція) процеси не закінчуються на цій сукцесивності, як такі що позначені циклічністю. Подібна транспозиція обіймає також оказіональні конверсиви типу англ. *How many ifs go to a bushel?* Явища наскрізної лакунізації у процесах частиномовної трансформації є вельми вагомими для граматичного ладу англійської мови і потребують виокремлення та деталізації у науковій картині зазначеної семіотичної системи.

Граматикалізація, як бачимо, передбачає втрату лексичної самостійності задіяних одиниць та, з іншого боку, збагачення граматичних формантів, модифікації функцій та формальних показників на векторі аналітичності конкретної мови. Пор. англ. *handsome, hopeless, hopeful*, в яких суфіксальні морфеми з'явилися у результаті граматикалізації однойменних повнозначних одиниць. Від лексеми *little*, зокрема її форми *less (little – less least)* з'явився суфікс *-less*, який маркує наявність кореневої семи (*friendless, homeless, nameless*). Антонімічний суфікс *-ful* зберіг семантику вихідної лексеми. Пор. англ. *beautiful, hopeful, pocketful*.

Відчислівникові деривати англійської мови відкриті процесам як еволюції, так й інволюції. Числівникам, як універсальним одиницям позначення нумеральності та квантитативних ознак дискретних предметів, притаманні частиномовні семантичні та граматичні риси повнозначних слів [1; 3; 6]. Наявність групи числівників з компонентами *-teen*, *-ty* (етимологічні дублети лексеми *ten*) свідчить про внутрішньочастиномовну словотвірну силу ранніх числівників. Виокремлюється також група назв великих чисел, пам'ять яких зберігає сему «більше за попереднє число»: *hundred* «велика десятка», *thousand* «велика сотня», *million* «велика тисяча», тощо. За межами частиномовної парадигми номінації числа модифікуються на денумеральних просторах. Тенденції числівників при цьому верифікуються іманентними законами мовної системи, діями «вічного двигуна» словотвору [4; 5]. Денумеральні конструювання (ДК) англійської мови утворюються, як і інші похідні слова, продуктивними та непродуктивними способами. Пор. англ. *five – fifth, fifty, fifteen, fiver, fivesome, to five*. Генетичне наслідування поверхневих структур нумеральних словосполучень (НС) прослідковується у корпусі морфемного представлення одноклексемними та полілексемними ДК. Пор. англ. *once, only, oneness, loneliness, oneself, alone, someone, anyone, none, everyone, one by one, one another, the one and only* тощо. Числівникові морфемні займають у ДК ініціальну, медіальну та фінальну позиції. Препозитивні позиції (ініціальні) об'єктивуються структурою вихідних одиниць – іменникових словосполучень з нумеральним компонентом. Пор. англ. *two arms / two-armed, one eye / one-eyed*. Високочастотно у корпусі вторинних конструювань представлено лексему *one* з огляду на її поліаспектність та поліфункціональність. Пор. англ. *one times two, one book, the one and only child (single), one way (the same), that one (book), one another (couple is implied), one should know that (indefinite), one by one (in turn), one day, one summer (any time), one bird told me (gossiping)*. Числівникам (як «батькам» ДК) притаманні такі риси параметризації, як: генетична синкретичність (предметність + нумеральність), термінологічність, детермінологічність, фразеологізація, поліфункціональність (позначення

точної, приблизної, невизначеної кількості), словотвірний потенціал. Із «семи чудес» НС досліджуваним ДК притаманні «п'ять чудес», відсутні риси термінологічності та детермінологічності. За формулою Тулдави Ю. А. [7] семантична дистанція між НС та ДК становить 0,6 скалярної близькості.

$$D = 1 - 2 \times q / A + B = 1 - 2 \times 5 / 7 + 5 = 1 - 10/12 = 1/6$$

(q – п'ять спільних рис НС і ДК із «семи чудес», А – риси НС, В – риси ДК). Сплески минулої числової предметності супроводжують і ДК, що свідчить про їх «когнітивну пам'ять». Число (як денотат НС, їх логос) корелює з дискретним сприйняттям предметів оточуючого світу. Термінологічність – детермінологічність числівників зникає у парадигмі ДК з огляду на семантичну розмитість останніх, їх дифузність. А це потребує спеціального глибокого осмислення низки адгерентних питань. Формула семантичного наповнення числівників $Ч_n = Ч_{n-1} + 1$ не спрацьовує у корпусі ДК; останнім притаманна тенденція до деквантифікації та десемантизації вихідних одиниць. Валоративним при цьому є вивчення процесів еволюції та інволюції діади НС :: ДК.

Сага про англ. *once* (one - + - ce) починається з того, що зазначена лексема є вторинним конструюванням, яке в основному семантизує темпоральні ознаки за допомогою монолексемних та полілексемних одиниць. Пор. англ. *the face was once more suffused with energy, visited by her family once a month, she usually came back to the village once every two months, once blacklisted it would be impossible...; almost at once they came to conclusion; he had once been a prisoner; he can once get her attention* (Diana Pearson). Денумеративи в свою чергу служать базою для третинних утворень. Пор. англ. *oncer (N) – 'той, що рідко ходить в церкву'; my once (Adj) owner – 'мій попередній хазяїн'; once (N) is enough – 'достить', to get the once over (N) – 'quick visual examination, огляд'*.

До групи із суфіксом *-ce* належать також слова *twice, thrice*, що номінують зазначену числівниковою морфемою частотність. Суфікс *-ce* семантично наближується до лексеми *time*: *twice is two times one, thrice is one times three, time after time, many a time*. Лексемам *once, twice, thrice* притаманна

числова точність. Утворення типу числівникова основа + *-fold* також поповнюють групу точних квантифікаторів. Пор. англ. *twofold, threefold, fourfold* та ін. Виключенням є *onefold*: спрацьовує семантична заборона. До групи ДК з розмитою квантитативністю належать лексеми типу англ. *someone, anyone, everyone, thirtysome, fortyish*.

Морфема – *some* у ДК позначає числову апроксимацію. Пор. англ. *thirtysome, fortysome*. (Неквантитативний зміст актуалізується у прикметниках *handsome* та *troublesome*). Морфема *-ish* замовляє семантичну девіацію похідного денумератива та вказує на приблизну вікову ознаку. Словосполучення англ. *a twenty something* реалізує сему приблизності у межах малого синтаксису. ДК *someone* матеріалізує синкретичне буття номінації на позначення приблизності та предметності. Не позбавлені ДК й семантичної спустошеності – транспозиції до статусу інтенсифікаторів, службових маркерів синтаксичних зв'язків.

Об'єктивацією спустошеності ДК слугує їх семантична лакунарність, пропуски у поверхневій структурі конструювань. Пор. англ. *He not only heard it but saw it too (he both heard and saw it)*. У виразах типу *only three books left* дериват *only* уточнює, виокремлює числову ознаку позначуваного, зберігаючи «когнітивну пам'ять» вихідної лексеми *one*.

Аналіз ДК верифікує дієвість універсальної тенденції словотвору: складні слова походять від простих, суфікси генеруються від слів, суфіксації передують композиції. Візуально лексема *only* уподібнюється прислівнику. Але в англійській мові є чимало ад'єктивних слів із суфіксом *-ly* (*friendly, neighbourly, lovely*). Частиномовній верифікації омонімічних пар *only (Adj) :: only (Adv), friendlike (Adj) :: friendlike (Adv), lovely (Adj) :: lovely (Adv)* слугує їх синтаксичне буття, функціональне навантаження. Пор. англ. *friendlike behavior :: he behaves friendlike, the only son :: only three books*. У виразах *the only son* та *the only people* семантизується ідея винятковості, ексклюзивності, тобто число як вихідне значення імплікується у сонмі квалітативності. У виразі *my one and only chance* генетичні зв'язки однокореневих лексем

використовуються для підсилення, емпізи фразеологізму. Історичною виявляється тенденція послідовності *Adj* → *Adv*. Таким чином лексема *only* (*Adj*) утворена за суфіксацією, *only* (*Adv*) – за конверсією. Така частиномовна послідовність словотвору притаманна іншим паттернам:

<i>one</i>	→	<i>only</i> (<i>Adj</i>)	→	<i>only</i> (<i>Adv</i>)
<i>four</i>	→	<i>fourth</i> (<i>Adj</i>)	→	<i>fourthly</i> (<i>Adv</i>)
<i>five</i>	→	<i>fifth</i> (<i>Adj</i>)	→	<i>fifthly</i> (<i>Adv</i>)

Конструюванням типу англ. *twentyish, twenties, twentieth* притаманний синкретизм (позначення числа та інших сем). Темпоральність груп ДК актуалізується полілексемними одиницями з плеонастичним квантитативним наповненням. Пор. англ. *once a month, once a year, once a season, once in a while* тощо. На відміну від НС, ДК розширюють семантичний дизайн вихідних одиниць: поряд з вибірковою семантизацією числових ознак референтів ДК реалізуються значення невизначеної, індефінітної кількості, а з часом ДК транспонуються у парадигму службових слів. За межами повнозначних слів ДК йдуть «на підмогу» інтенсифікаторам, сполучникам та прийменникам включаються у процес інволюції.

ДК семантизують апроксимацію у межах внутрішньослівної параметризації, а не в умовах оточуючого малого синтаксису (на відміну від НС). Семантичний дизайн ДК не є хаотичним, спорадичним феноменом. У своїй семантичній еволюції ДК уподібнюються НС – на векторах деквантифікації та десемантизації. Але сему квантитативності ДК семантизують синкретично. Спустошеними ДК вживаються для реалізації синтаксичних зв'язків, когезії та експресивності (пор. рос. *чёрта с два*, англ. *once if you were there*). Семантичні уподібнення НС та ДК супроводжуються однойменними розбіжностями, що детермінується дією законів діалектики – інтеграцією феноменів сходження та розходження, спільного та відмінного, позитивного та негативного, традиційного та оказіонального, постійного та перемінного, еволюційного та інволюційного.

Таким чином, невід'ємним сектором в англійській мові є числівники, поверхнева та глибинна структура яких відкрита модифікаціям на епідигматичному рівні, дієвості «вічного двигуна» словотвору, що є вельми перспективним для подальшого вивчення лінгвокогнітивного буття квантитативних одиниць в гетерогенних мовних системах.

Джерела та література

1. Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен, пер. с англ. В. В. Пассекс, С. П. Сафроновой. – М. : Изд-во Иностран. лит-ры, 1958. – 404 с.
2. Єнікєєва С. М. Системність і розвиток словотвору сучасної англійської мови / С. М. Єнікєєва // Запорізький національний університет, 2006. – 303 с.
3. Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти / С. О. Швачко, С. В. Баранова, І. К. Кобякова та ін./ за ред. С. О. Швачко: монографія. – Суми : Вид-во СумДУ, 2007. – 203 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган // Підручник. – Київ : Академія, 2006. – 464 с.
5. Мажюлис В. П. Индоевропейская десятичная система числительных // В. П. Межюлис // Вопросы языкознания. – 1956. – №4. – С.53-59.
6. Таранець В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови) / В. Г. Таранець. – Одеса : Астропринт, 1999. – 116 с.
7. Тулдава Ю. А. Об измерении связи качественных признаков в лингвистике (1): сопряженность альтернативных признаков / Ю. А. Тулдава // Квантитативная лингвистика и автоматический анализ текстов // уч. зап. Тартусск. Ун-та. – 1988. – Вып.827. – С.146-162.
8. Diana Pearson. Sarah Whitman. Published by Transword Publishers Ltd., Century House. – London, 1982. – 339 p.